

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ MARX

«Η φράση ιστορικός υλισμός (ακριβώς όλα μπορούν να γίνουν μια φράση) χρησιμεύει απλώς σε πολλούς νεαρούς Γερμανούς για να συστηματοποιούν αστραπιαία τις σχετικά ανεπαρκείς ιστορικές τους γνώσεις—η οικονομική ιστορία βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα — και να περνούν έτσι για πολύ σπουδαίοι».

Engels (5-8-1890:437)

1. Τώρα που στην εκπαιδευτική πράξη, σε όλα σχεδόν τα πεδία της σχολικής επικοινωνίας, οι μορφές πρόσβασης της σκέψης του Marx έχουν αναμφίβολα πολλαπλασιασθεί, επιβάλλεται ίσως η κριτική διερεύνηση των όρων με τους οποίους μπορεί κανείς, στο τέλος περίπου του 20ου αιώνα, να διαλεχθεί αβίαστα και απροκατάληπτα μαζί της. Το γιατί μελετούμε το έργο του Marx αποτελεί αντικείμενο άλλης εισήγησης. Η ορθή ωστόσο θέση του πώς το προσεγγίζουμε αναδεικνύει συνάμα και τη χρησιμότητα που συνεπιφέρει η κατανόηση των συνθηκών γένεσης και λειτουργίας του στην κίνηση των ιδεών και στην ανάπτυξη της πολιτικής πρακτικής που επαγγέλλεται την πραγματοποίηση της «φιλοσοφίας» του, κατά τη σύλληψη του νεαρού Marx (1844:391). Βέβαια από το πλήθος των προβλημάτων που ανακύπτουν στην εκτύλιξη αυτής της ερμηνευτικής διαδικασίας θα επιλέξω όσα και στις μέρες μας εγείρουν αμφιγνώμιες και θεμελιώνουν, με τη διαφορετική τους αντιμετώπιση, την επιχειρηματολογία των επιμέρους ερμηνευτικών κατευθύνσεων της μαρξικής σκέψης.

2. Συχνά υπενθυμίζεται η αποστροφή του Marx: «Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas Marxiste» (Engels 2/3-11-1882: 388) για να δείξουν την απροθυμία του να συναινέσει στον αγοραίο μαρξισμό Γάλλων οπαδών του. Τούτο δεν υπονοούσε την κάμψη του ενδιαφέροντός του για τη «Διεθνή Οργάνωση των Εργατών», την οποία ελέγχει η «secte marxienne», κατά τον εισηγητή αυτού του όρου και πολέμιο του Marx στους κόλπους της Μπακούνιν (23-1-1872: 217-221), αλλά την αναγκαία απόσταση από τις εύκολες παραποιήσεις των αντιλήψεών του. Ειδικά στην πατρίδα του μετά την ίδρυση της «Allgemeine Deutsche Arbeiterverein» (1863) οι ιδέες του Lassalle είχαν γίνει, κατά τη μαρτυρία του Bebel (19-3-1873: 14), η «βάση των σοσια-

λιστικών πεποιθήσεων των μαζών», ενώ στο αρτισύστατο «Sozialdemokratische Arbeiterpartei» (Eisenach 1869) είχε μεγάλη επιρροή ο Eugen Dühring. Για την ανασκευή των έργων του ο Engels επιχειρεί μια «εγκυκλοπαιδική επισκόπηση» των μαρξικών θέσεων για τα «φιλοσοφικά, φυσικοεπιστημονικά και ιστορικά προβλήματα» (11-4-1884: 136) ή μια «εισαγωγή στον επιστημονικό σοσιαλισμό», όπως σημείωνε ο ίδιος ο Marx (1880: 185) στη γαλλική έκδοση του *Sozialisme utopique et socialisme scientifique* που απαρτίστηκε από την επεξεργασία τριών κεφαλαίων του Herrn Eugen Dührings *Umwälzung der Wissenschaft*. Το βιβλίο τούτο, με την έγκριση και τη συμβολή του Marx στην ολοκλήρωσή του, διαιρείται σε τρία μέρη: *Φιλοσοφία, Πολιτική οικονομία, Σοσιαλισμός*, επειδή ο Engels στην πολεμική του εναντίον του «νέου φιλοσοφικού συστήματος», που είχε εμφανισθεί σε τρεις ομότιτλους τόμους, αναγκάζεται να «ακολουθήσει τον Dühring σ' εκείνο το ευρύ πεδίο, όπου πραγματεύεται όλα τα πιθανά θέματα και κάποια άλλα ακόμη». Μολονότι δεν αγνοεί ότι συμμορφώνεται προς την τακτική του αντιπάλου του, χωρίς δηλαδή να αποκλείεται η σύνθεσή του - με την «εσωτερική της συνοχή» - να εκληφθεί «σαν ένα άλλο σύστημα» (1878:6), οι ευάριθμοι ωστόσο εκλαϊκευτές του, πρώτιστα τα στελέχη της Δεύτερης και της Τρίτης Διεθνούς, που είχαν μετατρέψει το *Anti-Dühring* σε «εγχειρίδιο κάθε ταξικά συνειδητού εργάτη (Λένιν 1913:4), θεώρησαν νόμιμη την κωδικοποίηση αυτή του «μαρξισμού». Τούτο διαπιστώνεται εύγλωττα σε άρθρο του Λένιν, ο οποίος οφείλει την πνευματική του συγκρότηση και στη μελέτη αυτού του βιβλίου (ο ίδιος άλλωστε, στην περίοδο της διαμόρφωσής του [1895: 407], ταύτισε το «μαρξισμό» - ενέργεια αδιανόητη για τους δημιουργούς του¹ - με την ιδεολογία της εργατικής τάξης), που ασχολείται με τα «τρία συστατικά στοιχεία του μαρξισμού», δηλαδή το «φιλοσοφικό υλισμό», την «οικονομική θεωρία» και τον «επιστημονικό σοσιαλισμό» που συνοψίζονται αντίστοιχα στη «διαλεκτική», την «υπεραξία» και την «πάλη των τάξεων» (1913: 3-9).

2.1. Η τριχοτομία αυτή του μαρξικού «συστήματος», όπως μάλιστα την παρουσίασε ευκρινέστερα ο ηγέτης των Μπολσεβίκων στη μονογραφία του για τον Marx (1915: 31-80), έγινε locus communis των σοβιετικών εγχειριδίων που ραγδαία, μέσω των εντύπων και των σχολών (στη χώρα μας γνωστοποιείται από τους ρωσομαθείς κούτβηδες Χαϊτά, Σκυτάλη και Ζεύγο· 1924:9· 1930: 6·1-12-1933:37) της «Κομμουνιστικής Διεθνούς»², θα κερδίσει παγκόσμια διά-

1. Για τους υποστηρικτές βέβαια του «μαρξισμού-λενινισμού» η θέση αυτή συνιστά «συμβολή» του Λένιν, στα «πλαίσια της δικής του αυτοτελούς απασχόλησης και παραπέρα δημιουργικής ανάπτυξης του μαρξισμού» (Heuer 1978: 184, 189).

2. Στην εποχή που μεσουρανούσε η τετράδα «Marx-Engels-Λένιν-Στάλιν» ο «επιστημονικός κομμουνισμός» (και όχι πια ο «επιστημονικός σοσιαλισμός») θεωρείται τρίτο μέρος του «μαρξισμού-λενινισμού» (Ρόζενταλ-Γιούντιν 1939: 70/71, 123-131). Για τις σημερινές επιβιώσεις αυτής της κατασκευής βλ. Κασιούρα κ.ά. (1981:103/104).

δοση, όχι βέβαια χωρίς αντιστάσεις που προβάλλονται από συνεχιστές της ευρωπαϊκής παράδοσης του «μαρξισμού» (στην ίδια την ΕΣΣΔ θα διωχθούν οι εκπρόσωποι του «μενσεβικίζοντος ιδεαλισμού», που αρνούνται το «λενινισμό» ως «παραπέρα δημιουργική ανάπτυξη του μαρξισμού»), σαν «πράχτορες του εχθρού στο φιλοσοφικό μέτωπο». Ρόζενταλ - Γιούντιν 1939:138/139· βλ. Goerdts 1967:256) και όχι από εκπροσώπους της «Αριστερής Αντιπολίτευσης» στην «Κομμουνιστική Διεθνή» και στα εθνικά της «τμήματα» που φέρονται κι αυτοί σαν γνήσιοι διάδοχοι του «λενινισμού». Έτσι ο Antonio Gramsci, έγκλειστος του φασιστικού καθεστώτος και συνάμα υποψιασμένος αναγνώστης της Θεωρίας του ιστορικού υλισμού του Μπουχάριν, παρατηρεί ότι αν η φιλοσοφία, η πολιτική και η οικονομία συνιστούν τα «αναγκαία συστατικά στοιχεία μιας και της αυτής αντίληψης του κόσμου, αναγκαστικά πρέπει να υπάρχει, στις θεωρητικές τους αρχές, μεταστρεψιμότητα (convertibilità) του ενός στο άλλο, αμοιβαία μετάφραση στην ιδιαίτερη γλώσσα του καθενός: το ένα υπονοείται στο άλλο και όλα μαζί σχηματίζουν έναν ομόκεντρο κύκλο» (1932/1933:1492). Σ' αυτή την υπόμνηση της ενιαίας εκπόρευσης της μαρξικής «θεωρίας», κατά τον όρο που χρησιμοποιούσε ο Engels σε αντιδιαστολή με το «δόγμα που το μαθαίνει κανείς απέξω και το επαναλαμβάνει μηχανικά» (27-1-1887: 597), δεν αίρεται εντελώς η περιγραφική διάσταση, με προορισμό την ικανοποίηση πρόχειρων διδακτικών αναγκών, αυτής της κωδικοποίησης και δεν εξαντλείται, όπως ήταν επόμενο, η προσπάθεια να καθορισθεί το συγκεκριμένο «κέντρο» της «υλιστικής αντίληψης της ιστορίας» (δηλαδή τα «γενικά συμπεράσματα» της έρευνας του Marx· 1859: 8· Engels 1859:469) που ο δημιουργός της επιδίωκε να μην έρχεται «post festum», κατά τη συνήθη λειτουργία της «θεωρησιακής φιλοσοφίας» που σχετίζεται με τη μελέτη του «πραγματικού κόσμου» όπως ο «αυνανισμός με τη σεξουαλική πράξη» (1845/1846:218).

3. Όσο μεταβαίνει κανείς από το κέντρο προς την περιφέρεια της «θεωρίας» του Marx τόσο ψαύει τα όρια ενός «κλειστού συστήματος»; Στη διένεξη των ηγετών της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας σχετικά με τη χρησιμότητα εμβολιασμού του «μαρξισμού» με τον «καντιανισμό» (Bernstein 1897/98: 227) για ν' αποκτήσει τάχα διαρκέστερη φιλοσοφική θεμελίωση, ανάγεται η απόπειρα, κατά την πρόταση άλλωστε του *Anti-Dühring*, να ενισχυθεί η «ενοότητα» και το «θεμέλιο» της «υλιστικής κοσμοθεωρίας», όπως παρεμβαίνει ο Πλεχάνωφ (1897/1898:545-555· 1898/1899:589-596, 626-632) που είχε κιόλας εκδηλώσει την προτίμησή του προς τη διαλεκτική του Hegel (1892:198-203, 236-240, 273-280). Οί ρώσοι μαθητές του Πλεχάνωφ οριστικοποιούν αυτό το εγχείρημα για την καθιέρωση της «ολοκληρωμένης», «πλήρους» και «αρμονικής» «κοσμοθεωρίας» του «φιλοσοφικού συστήματος» του Marx (Στάλιν 1906:6· Λένιν 1913:3)¹, παρά την προφανή αντίφαση που γεννά η σύζευξή του με το

1. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί επαναλαμβάνονται και για το «μαρξισμό-λενινισμό» που θεωρείται «ενιαία, αδιαίρετη, ολοκληρωμένη επιστημονική κοσμοθεωρία της εργατικής τά-

«λενινισμό», δηλαδή με το «μαρξισμό της εποχής του ιμπεριαλισμού και της προλεταριακής επανάστασης» (Στάλιν 1924: 2)¹. Έτσι αποκρυσταλλώνεται η τριάδα των «κλασικών» (μάλιστα στη σταλινική περίοδο έγινε τετράδα, εφόσον ο «σταλινισμός» ήταν πια ο «μαρξισμός-λενινισμός της εποχής του σοσιαλισμού»· Ζαχαριάδης 1939: 50· Ρόζενταλ-Γιούντιν 1939:129· Κωνσταντίνωφ 1950: 60-66) που με την «ακατανίκητη διδασκαλία» τους «ακαθοδηγούν» τον «αγώνα της εργατικής τάξης για το σοσιαλισμό» (Ζντάνωφ 1951: 87, 105· Cornforth 1956:11). Η «αποσταλινοποίηση», δηλαδή η στήλνιση του Στάλιν χωρίς την ουσιαστική κατάλυση του «σταλινισμού» (δεν «παύει να είναι ένας από τους βασικούς συντελεστές της οικοδόμησης του Σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ» όπως αμήχανα διαπιστώνει ο Έλληνας μεταφραστής του εγχειριδίου του Cornforth· 1956: 8), δεν έθιξε ωστόσο το μόρφωμα του «μαρξισμού-λενινισμού» που θα εξακολουθήσει, χωρίς τη μνεία της καταγωγής του, να αρθρώνει την επίσημη «ιδεολογία» του σοβιετικού κράτους (ΚΕ του ΚΚΣΕ 1970:5). Χωρίς επομένως να διαφοροποιείται η σκέψη και η πράξη του Λένιν (που κατανοούσε την ανάγκη μιας «αυτοδύναμης»² επεξεργασίας της μαρξικής «θεμελίωσης» της «επιστήμης» για την αντιμετώπιση της ρωσικής ιστορικής συγκυρίας· 1899: 205/206) από το «λενινισμό» (που ανακηρύσσεται, παρά την αναδίπλωση του εισηγητή του στην εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού «σε μια μόνο χώρα», «διεθνές φαινόμενο που έχει τις ρίζες του σ' όλη την παγκόσμια εξέλιξη»· Στάλιν 1924: 2), ανανεώνεται η προσπάθεια να καταδειχθεί ως προσφορά του στο «κοινό θησαυροφυλάκιο του μαρξισμού» η «θεωρία και η τακτική της δικτατορίας του προλεταριάτου». Ούτε πάλι αμφισβητήθηκε το «κλειστό σύστημα» αυτού του μορφώματος, αν και μετράζεται κάπως η εντύπωση αυτή σε δυτικοευρωπαϊκά εγχειρίδια (Schleifstein 1972:9· πρβλ. Séne 1980:286,339) που υπογραμμίζουν απλώς την «εσωτερική ενότητα των επιστημονικών και κοινωνικών του βάσεων» και αποδοκιμάζουν ως ανιστορική τη σύλληψη του «περιχαρακωμένου» πεδίου των ιδεών του.

3.1. Σ' αυτήν όμως τη διαδρομή του «μαρξισμού» είχε σχεδόν αποσιωπηθεί η προειδοποίηση του Engels ότι η μαρξική «αντίληψη της ιστορίας» κινδυνεύει να μετατραπεί σε «μοχλό για κατασκευάσματα à la Hegelianertum», ξης» (Ρόζενταλ-Γιούντιν 1939: 127), παρά τις επιφυλάξεις των επικριτών του «λενινισμού» για τη μετατροπή σε «σύστημα» των αρχών του «διαλεκτικού υλισμού» (Goerd 1967:104/105).

1. 'Ο ορισμός αυτός του «λενινισμού» υιοθετείται κιόλας στην εγκύκλιο της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΚΚΕ *Προς τη μπολσεβικοποίηση* (Γεν. 1925: 14), που συντάχθηκε με βάση τις οδηγίες του 5ου συνεδρίου της «Κομμουνιστικής Διεθνούς».

2. Σ' αυτή τη συνάφεια η «θεωρία» του Marx περιορίζεται στις «απολύτιμες μεθόδους χωρίς τις οποίες είναι αδύνατο να εξηγηθούν οι κοινωνικές σχέσεις», ακριβώς για να μην καταντήσει μια «μονόπλευρη, τερατόμορφη και νεκρή διδασκαλία». Η υπέρβαση της «σοβαρής εσωτερικής κρίσης του μαρξισμού» αφορά την υπεράσπιση των «θεμελιακών του προτάσεων» (Λένιν 1894: 189· 1910: 26, 27, 28).

αν δεν περιορισθεί «πριν απ' όλα σε οδηγητική» (Anleitung) για τη μελέτη των «συνθηκών ύπαρξης των διάφορων κοινωνικών σχηματισμών» (5-8-1890: 436/437)¹. Ο ίδιος εξάλλου είχε επισημάνει πόσο το «σύστημα» του Hegel αποτελεί το κατεξοχήν «φθαρτό» μέρος της φιλοσοφίας του, μια και τροφοδοτήθηκε από την επίμονη αξίωση να «υπερνικηθούν όλες οι αντιφάσεις» της - γι' αυτό όσοι από τους μαθητές του Γερμανού φιλοσόφου προτάσσουν το «σύστημα» αποδεικνύονται «συντηρητικοί», σ' αντίθεση μ' εκείνους που στρέφουν την προσοχή τους στη «διαλεκτική μέθοδο» με αποτέλεσμα να κινούνται στην «πιο ακραία αντιπολίτευση» (1888:270/271). Στο *Anti-Dühring*, επίσης, ειρωνεύτηκε τους «πλάστες συστημάτων», που με επιδημική μορφή ανθούσαν στη Γερμανία του καιρού του (1878:6/7), έχοντας την επίγνωση ότι η πολεμική του, στο βαθμό που η «αρνητική κριτική έγινε θετική», παρουσιάζει τη «διαλεκτική μέθοδο» και την «κομμουνιστική κοσμοθεωρία». Όπως παρατηρούσε στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης αυτού του βιβλίου (1885: 8, 13), προείχε η έκθεση του «τρόπου θεώρησης» (Anschauungsweise) με τον οποίο μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η πρόοδος των φυσικών επιστημών ενδέχεται «να αχρηστεύσει στο μεγαλύτερο μέρος ή και ολόκληρη» την εργασία του. Η ένδοξη αυτή αμφισβήτηση του απαραβίαστου «συστήματος» καταδεικνύει ποιά αντιμαρξική στάση συνεπάγεται η αποδοχή του με την επίκληση κάποτε της «μεγαλοφυΐας» του επινοητή του, που μας παγιδεύει σε μια ενέργεια αμείστομης προσβολής: και για τους κατασκευαστές του και ιδίως για τους χρήστες του που φαίνεται να πιστεύουν ότι η επιστήμη - αυτή η «επαναστατική δύναμη» (Engels 1883: 336) — σταμάτησε στην εποχή του Marx. Και όσο περισσότερο «κλειστό» διδάσκεται το «σύστημα», τόσο οι οπαδοί του εμφανίζονται αδύναμοι και απρόθυμοι να εξηγήσουν την καταγωγή του και να συναινέσουν στην ενδεχόμενη υπέρβασή του, τουλάχιστον κατά την πρόβλεψη του Gramsci (1932/1933: 1489/1490· πρβλ. Luxemburg 1903^β: 377) για την παραγκώνιση του «όλου συστήματος της φιλοσοφίας της πράξης» από έναν «ενοποιημένο κόσμο» που θα γεννηθεί με το «πέρασμα από την ανάγκη στην ελευθερία». Την εκτροπή σε μια «ακαμπτη ορθοδοξία», μάλιστα από εκλαϊκευτές του *Anti-Dühring* που διεκδικούσαν για τον εαυτό τους το χαρακτηρισμό του «ορθόδοξου μαρξιστή»

1. Η ονομαστική απλώς καταγραφή των διαδοχικών κοινωνικών σχηματισμών (1859: 9), χωρίς την προσφυγή στις ιστορικές εφαρμογές και επαληθεύσεις αυτού του σχήματος και ιδίως με την αποσιώπηση του «ασιατικού κοινωνικού σχηματισμού» (Gulyga 1968: 1506), σπονδύλωσε το απαρέγκλιτο τριτοδιεθνιστικό πλάσμα για την κατανόηση της παγκόσμιας ιστορίας (Στάλιν 1938: 730· Ρόζενταλ-Γιούντιν 1939:98, 112· Κωνσταντίνωφ 1950: 8). Ακόμη, για τη διαμόρφωση αυτής της αντίληψης, αγνοήθηκαν οι παρατηρήσεις του Marx για τις προϋποθέσεις της «Weltgeschichte» (1845/1846: 27·1 857: 30· 17-4-1871:209· 1894: 800) και κυρίως η απαίτησή του, με παραλήπτη μάλιστα ρωσικό περιοδικό, να μη μετατραπεί το «ιστορικό του σχέδιασμα» για τη γένεση του καπιταλισμού στη δυτική Ευρώπη σε «φιλοσοφικοϊστορική θεωρία για τη γενική εξελικτική πορεία» που «μοιραία θα διανύσουν όλοι οι λαοί» (Νοέμβρ. 1877: 111).

(10-6-1891:112·12-8-1892:422), ο Engels θεωρούσε εντελώς ξένη προς τη «ganze Auffassungsweise» του Marx που εμπεριέχεται στη «μέθοδο» και όχι σε κάποια «δογματική διδασκαλία» (Doktrin). Πέρα από τα «έτοιμα δόγματα» η μαρξική «θεωρία» αφορά απλώς τους «σταθμούς για την προώθηση της έρευνας» και τη «μέθοδο για τη διεξαγωγή αυτής της έρευνας» (12-5-1894: 245· 11-3-1895: 428). Η ικανότητα μάλιστα της «θεωρίας», που αναμφίλογα συνάγεται από το σύνολο των έργων του Marx, να παραμένει μια «θεωρία που εξελίσσεται» (28-12-1886: 589· 27-1-1887: 597· 5-6-1890: 411), συναρτάται με τη δημιουργική χρήση της «μεθόδου» που αποφεύγει την ολίσθηση στη μηχανική εφαρμογή τεχνικών οδηγιών ή στην αναπαράγωγή δεδομένων «προτύπων». Η ανατροφοδότηση της «θεωρίας» από τα πρόσφατα πορίσματα της «μεθόδου» εμποδίζει τη στερέωση του «συστήματος», αν και ανάλογες απόπειρες μαθητών του Marx προκαλούν την αυτοκριτική δικλίδα του Engels «in letzter Instanz» (21/22-9-1890: 463· 27-10-1890: 489· 18-6-1892: 365· 25-1-1894: 206) και την υπόμνηση ότι η αναγόρευση του «οικονομικού» σε μοναδικό παράγοντα της ιστορικής ζωής απολήγει σε μια «αφηρημένη» και «παράλογη φράση».

3.2. Ήδη ο νεαρός Marx είχε κατανοήσει την ανάδραση ανάμεσα στη «θεωρία» και τη «μέθοδο», όταν επίμονα απαιτούσε τη «θεμελίωση του αληθινού υλισμού και της πραγματικής επιστήμης» που θα ερευνά με ενιαίο τρόπο την ιστορικότητα της φύσης και της κοινωνίας (1844:570,544). Η αυτοσυγκράτηση στον «πραγματικό κόσμο», όπως ο ίδιος την καθορίζει ως ανάλυση των «μυστικοποιημένων» στοιχείων του, δεν έχει καμιά σχέση με τη «δογματική» πρόληψη του μέλλοντος - μόνο η «αμείλικτη κριτική όσων υπάρχουν» μπορεί να αποσαφηνίσει το νόημα των «πραγματικών αγώνων» και να οικοδομήσει την «κριτική φιλοσοφία» (Σεπτ. 1843: 343-346). Η διαπίστωση της αφερεγγυότητας των σχεδιασμών του μέλλοντος συμπορεύεται με την πρόθεση να παραχωρήσει τη θέση του ο «δογματισμός», ο «μύθος», η «αυταπάτη», το «ιδεώδες», η «θεωρησιακή» σκέψη και η «ιδεολογία», που συνιστούν επιμέρους πτυχές της διαδικασίας αυτονόμησης της «συνείδησης» από τη «ζωή», στην «πραγματική, θετική (positive) επιστήμη», δηλαδή στην «έκθεση της πρακτικής δραστηριότητας» των ανθρώπων. Οι θεωρητικές προκείμενες της *Γερμανικής ιδεολογίας*, που εμφανίζονται ως πρώτη συνεκτική διατύπωση της υλιστικής «Geschichtsauffassung», αξιώνουν να επαληθευθούν με «καθαρά εμπειρικό τρόπο», στο μέτρο που χωρίς οποιαδήποτε «μυστικοποίηση» και «θεωρησιασμό» (Spekulation) μπορούν να δείξουν το «σύνδεσμο» της «κοινωνικής» και «πολιτικής άρθρωσης» (Gliederung) με την «παραγωγή» (1845/1846: 27, 20, 37, 25). Επειδή το χειρόγραφο αυτού του κειμένου, στο οποίο είχε επιτευχθεί η «αυτογνωσία» των συγγραφέων του με την απόπειρα εξοβελισμού των «αφαιρέσεων» της νιότης τους, είχε παραδοθεί στην «τρωκτική κριτική

των κριτικών» (δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1932, εκτός από το τέταρτο κεφάλαιο του δεύτερου τόμου), έμεινε για μια περίπου εκατονταετία αναξιοποίητος ο προβληματισμός του για τη συνάφεια επιστημονικής γνώσης και κοινωνικής πραγματικότητας.

3.3. Το «α καθοδηγητικό νήμα» των αναλύσεών του, που στο μεταξύ είχε ξετυλιχθεί αμετάκλητα στο πεδίο γένεσης και ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού, αφορούσε τη διακρίβωση των σχέσεων ανάμεσα στις «παραγωγικές δυνάμεις» και τις «παραγωγικές σχέσεις». Η συνοπτική ωστόσο προσκόμιση της φόρμουλας «Basis-Überbau» (1859: 10, 8/9), που προτάσσεται σε μια συστηματική κριτική των κύριων θέσεων της Πολιτικής οικονομίας, χαρακτηρίστηκε σε σχετική βιβλιοκρισία του Engels (1859:469, 473-477· πρβλ. Λένιν 1894: 129) πεμπτουσία της «υλιστικής αντίληψης της ιστορίας» που γίνεται αντιληπτή ακόμη και με τη «λογική μέθοδο» αυτού του έργου, στο βαθμό δηλαδή που έχει «απεκδυθεί την ιστορική μορφή και τις ενοχλητικές συμπτώσεις» και έχει ανασυνθέσει το «αντικαθρέφτισμα» της «πραγματικής ιστορικής πορείας». Ο ίδιος ο Marx, σε χειρόγραφο που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1903 στο περιοδικό *Die Neue Zeit* και έχει συμπεριληφθεί στην έκδοση των *Grundrisse*, έδωσε μια διεξοδική περιγραφή της μεθόδου που χρησιμοποίησε. Σύμφωνα με το παράδειγμά του, αν εκτιμηθεί ως «συγκεκριμένη» αφετηρία ο πληθυσμός μιας χώρας, γιατί τάχα αποτελεί το «θεμέλιο και το υποκείμενο ολόκληρης της παραγωγικής πράξης της κοινωνίας», γρήγορα θα αποδειχθεί «αφαίρεση», αν απαλειφθούν οι τάξεις που τον απαρτίζουν. Κι αυτές με τη σειρά τους είναι «κενή λέξη», αν αγνοηθούν τα καθοριστικά τους στοιχεία, όπως λογούχαρη η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο που προϋποθέτουν «ανταλλαγή, καταμερισμό εργασίας, τιμές κλπ.» Έτσι εξακοντίζεται από τον ερευνητικό φακό η «χαοτική παράσταση του όλου» για να αναδυθεί η «πλούσια σε καθορισμούς και σχέσεις ολότητα», δηλαδή να «ανυψωθεί» (*aufzusteigen*) το «αφηρημένο» στο «συγκεκριμένο» κατά στην προσπάθεια της σκέψης να το αφομοιώσει, άσχετα αν η διεργασία γένεσης του «συγκεκριμένου» υπήρξε διαφορετική. Αυτή ακριβώς η προσέγγιση της ολότητας, δηλαδή του «συνόλου των σχέσεων» που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνίας (1857: 21/22, 176), συγκρατεί αμείωτο το νεανικό ενδιαφέρον του Marx (1844:538) να μην καθορισθεί η κοινωνία ως «αφαίρεση απέναντι στα άτομο», χωρίς ωστόσο κατά την εφαρμογή της «αναλυτικής» του μεθόδου να αντικαθιστά τη «δεδομένη οικονομική περίοδο της κοινωνίας» (1879/1880: 371) με τη μεμονωμένη ανθρώπινη ύπαρξη που επιβάλλεται και η ίδια ως αφαίρεση.

3.4. Στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (το έργο απευθύνεται σε αναγνώστες που «θέλουν μόνοι τους να σκεφθούν»· 1867:12) υπερασπίζει ο Marx τον τρόπο εργασίας του, μνημονεύει την *Κριτική της Πολιτικής οικονομίας*, όπου είχε «συζητήσει την υλιστική θεμελίωση

της μεθόδου» του, προτείνει το «αναποδογύρισμα» της χεγκελιανής διαλεκτικής, για να ξεχυθεί από το «μυστικιστικό περίβλημα» ο «λογικός πυρήνας» που την καθιστά «κριτική και επαναστατική», και αντιδιαστέλλει τη «Darstellungsweise», που αναπαριστά «ιδεατά τη ζωή της ύλης» και οδηγεί σε μια «a priori κατασκευή», προς τη «Forschungsweise» που «οικειοποιείται την ύλη με κάθε λεπτομέρεια, αναλύει τις διάφορες μορφές ανάπτυξής της και ανιχνεύει τον εσωτερικό της δεσμό» (1873: 25, 27/28). Η διαλεκτική προσέγγιση της «ύλης», που ισοδυναμεί με τον εσωτερικό ορίζοντα των κοινωνικών σχηματισμών, με την αντιθετική ενότητα και τη ροή των στοιχείων τους, δεν εκμηδενίζει βέβαια την ενεργητική παρουσία του ερευνητή που την κάνει δική του, εφόσον έτσι παράγεται και «ένα υποκείμενο για το αντικείμενο» (1857:14) που με ορισμένο εννοιολογικό apparatus επιχειρεί να το συλλάβει. Πριν ακόμη η περιγραφική διατύπωση «βάση-εποικοδόμημα» αποκτήσει τη μορφή ενός αλύγιστου σχήματος, που παραβλέπει τις διαμεσολαβήσεις και την αμοιβαία επενέργεια των δομών που συγκροτούν την «ολότητα» (1857: 20/21) ενός κοινωνικού σχηματισμού, ο Engels επικαλείται την έκφραση «σε τελευταία ανάλυση» (1859: 476) για να υπογραμμίσει τη μακρά ερευνητική διαδικασία που απαιτείται κατά την εξακρίβωση των αιτιωδών σχέσεων της κοινωνικής ζωής. Πάντως, όταν οι «ideologischen Formen» αυτού του σχήματος (για τις απλουστεύσεις που εγκυμονεί επικρίθηκε σαν «πρωτόγονος παιδισμός» Gramsci 1930-1932: 871) έγιναν μονολεκτικά «ιδεολογία»¹ και η διαλεκτική έχασε την πρωταρχική της λάμψη στα χέρια επιπόλαιων «μαρξιστών», ο συνεργάτης του Marx συμβούλευε την επιστροφή στις «αυθεντικές πηγές» της «θεωρίας» και της «μεθόδου» του (21/22-9-1890: 463-465).

4. Ο Marx συχνά αναγνώριζε τις οφειλές των αντιλήψεών του, όπως λογουχάρη στην ομολογία του ότι υπήρξε «ανοιχτά μαθητής εκείνου του μεγάλου διανοητή», του Hegel, και ότι στο «κεφάλαιο για τη θεωρία της αξίας ερωτοτρόπησε εδώ κι εκεί με την ιδιάζουσα εκφραστική του» (1873: 27· πρβλ. 16-

1. Με μια άλλη διατύπωση, κατά τον Marx «πάνω από την οικονομική βάση της κοινωνίας πυργώνεται το σύστημα των εποικοδομημάτων - πολιτικά καθεστώτα και θεσμοί, καθώς και οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης: ηθική, επιστήμη, θρησκεία, φιλοσοφία κ.ά». Δηλαδή και η επιστήμη αποτελεί «ένα από τα ιδεολογικά εποικοδομήματα» και για τούτο έχει «κοινοματικό χαρακτήρα» (Ρόζενταλ-Γιούντιν' 1939: 36, 68-70· Κωνσταντίνωφ 1950: 67-70). Μάλιστα με την ιδιότητα αυτή δεν μπορούσε η επιστήμη να θεωρηθεί περιττή, εφόσον έτσι ήταν αδύνατο να συμπέσει το «φαινόμενο» με την «ουσία» της πραγματικότητας, κατά την πρόταση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1894:825, 324)...Η απαίτηση πάντως να εκληφθεί ο «ιστορικός υλισμός» ως «επιστήμη για τους πιο γενικούς νόμους ανάπτυξης της κοινωνίας» πήγαζε από την προσδοκία ότι η «επιστήμη της ιστορίας της κοινωνίας» άναμφίβολα να καταστεί «τόσο ακριβής, όσο π.χ. η βιολογία, ικανή να χρησιμοποιεί τους νόμους της εξέλιξης της κοινωνίας για πρακτικές εφαρμογές» (Κωνσταντίνωφ 1950: 7, 27· Στάλιν 1938: 718). Βλ. αντίθετα Luxemburg (1899:438).

1-1858:260). Εκτός απ' αυτή τη μαθητεία, που σφραγίστηκε από τις συζητήσεις των «Junghegelianer», ο Engels υποδεικνύει πως η στροφή προς τις σοσιαλιστικές ιδέες του νεαρού εξόριστου στο Παρίσι οριστικοποιήθηκε με τη «μελέτη της πολιτικής οικονομίας και του γαλλικού σοσιαλισμού» (1892: 338-1885:212), αν και με άλλη αφορμή προσθέτει ότι η αφετηρία αυτού του προσανατολισμού εντοπίζεται στην ενασχόλησή του με το «νόμο που απαγόρευε την κλοπή των ξύλων» και με την «κατάσταση των χωρικών του Mosel» (15-4-1895: 466· πρβλ. Marx 1859: 7/8). Ακόμη, στη σύνθεση του *Anti-Dühring*, παρατηρούσε ότι ο «μοντέρνος σοσιαλισμός», που με τον Marx έγινε «επιστήμη» και πορεύεται στο «πραγματικό έδαφος» της ιστορίας, έχει συνδεθεί ως προς τη «θεωρητική του μορφή» (μολονότι η ρίζα του βρίσκεται στα «οικονομικά δεδομένα») με τις ιδέες που συγκλόνισαν την Ευρώπη και ιδιαίτερα τη Γαλλία (1878: 19, 16· πρβλ. 1843:480/481). Ακριβώς η διαλεκτική ερμηνεία του σχήματος «από την ουτοπία στην επιστήμη» δεν παρέκαμψε το πρόβλημα των πνευματικών και κοινωνικοπολιτικών πηγών της σκέψης του Marx, καθόσο ο συνεργάτης του επιπλήττει τον Dühring γιατί σαν «ψιλικατζής των βιβλίων» δεν καταδέχθηκε να σταθεί με προσοχή στα «αποκυήματα της τρέλας» των «κοινωνικών αλχημιστών, δηλαδή των θεμελιωτών του «ουτοπικού σοσιαλισμού» (1878: 29). Η «θεωρία» βέβαια και η «μέθοδος» του Marx συνάγεται από το σύνολο του έργου του, όπως επιχειρεί να το αναστυλώσει η ME-GA¹⁻², στο οποίο μπορεί να επισημανθεί η διανοητική του ανέλιξη και να καταγραφούν οι ιδιαίτεροι σταθμοί που την προσδιόρισαν. Αναμφίβολα το έργο αυτό δεν αποτελεί μια τυχαία ή αναντικατάστατη εκδήλωση σε κάποια απρόσιτη σφαίρα των ιδεών, αλλά μια πολυσύνθετη και ωστόσο ευεξήγητη προσπάθεια κατανόησης των αντιφάσεων του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού στα μισά περίπου του 19ου αιώνα. Μ' αυτή την αποτίμηση δεν θα διαφωνούσε κι ο ίδιος που, πολύ νέος, τόνιζε ότι οι φιλόσοφοι «είναι οι καρποί της εποχής τους» (1842:97). Στην εύλογη λοιπόν απόπειρα να ανιχνευθούν οι πηγές της μαρξικής σκέψης, που λειτούργησαν ως γονιμοποιά ερεθίσματα με διαφορετικό το καθένα εκθέτη, χωρίς να μας διαφεύγει όμως η «δημιουργική και συνθετική της δραστηριότητα», όπως επιχρίνει ο Gramsci (1932/1933: 1508) τα *Θεμελιώδη προβλήματα του μαρξισμού* του Πλεχάνωφ, ελλοχεύει ο κίνδυνος της σχηματικής τους απογραφής. Ο Λένιν, στο σύντομο άρθρο του που μνημόνευσα παραπάνω, χωρίς μάλιστα να διεισδύσει στις καίριες λεπτομέρειες και χωρίς να γνωρίζει αρκετά-αδημοσίευτα τότε - έργα του Marx, ισχυρίζεται ότι η «ενιαία κοσμοθεωρία» του είναι ο «νόμιμος κληρονόμος σε ό,τι το καλύτερο δημιούργησε η ανθρωπότητα στο 19ο αιώνα: τη γερμανική φιλοσοφία, την αγγλική πολιτική οικονομία και το γαλλικό σοσιαλισμό» (1913: 3/4· 1915:

38)¹. Η κωδικοποίηση αυτή, χωρίς καμιά προσθαφαίρεση, έγινε με τη σειρά της κοινός τόπος των τριτοδιεθνιστικών εγχειριδίων και των μεταπολεμικών τους μεταπλάσεων². Κι εδώ τις αντιρρήσεις είχε εγείρει ο Gramsci: «αυτή η σύλληψη, που αποτελεί περισσότερο μια γενική έρευνα των ιστορικών πηγών παρά μια ταξινόμια (classificazione) που προκύπτει από το εσωτερικό της διδασκαλίας, δεν μπορεί να αντιστρατεύεται σαν οριστικό σχήμα κάθε άλλη οργάνωση της διδασκαλίας που την φέρνει πιο κοντά στην πραγματικότητα» (1932/1933:1448). Η αιχμή, βέβαια, των ενστάσεων αυτών βρίσκεται στην απόλυτη συστοιχία «πηγών» και «συστατικών στοιχείων» της «φιλοσοφίας της πράξης», που νοείται ως «οργανική ενότητα» των «γενικών εννοιών της ιστορίας, της πολιτικής και της οικονομίας», και συνοδεύεται από τον καθορισμό των αναγκαίων μεθοδολογικών σταδίων για τη σπουδή της γένεσής της (1933/1934: 1840-1844), δηλαδή από την αδρομερή κατάστρωση ενός προγράμματος ειδικών ερευνών της «ολικής ανάπτυξης της ποικιλόμορφης πνευματικής εργασίας» του Marx.

4.1. Η εξαιρετικά λεπτή διεργασία «μαρξοποίησης» του Marx, που πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσεχτικές αναλύσεις που θα διακριβώνουν τη συνάφεια των πνευματικών πηγών της σκέψης του με τις κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους του καιρού του, θέτει επίσης το πρόβλημα του «νεαρού» και του «ώριμου» Marx που γνώρισε ιδιαίτερη οξύτητα στην ιστορική διαδρομή των ιδεών του και στις συναφείς περιπέτειες του μαρξισμού. Όταν δόθηκε η ευκαιρία να αποδοκιμασθεί η εγχειριδοποίηση, στην ακμή της «Κομμουνιστικής Διεθνούς», του συγγραφέα του *Κεφαλαίου*, τα *Οικονομικά-φιλοσοφικά χειρόγραφα* (που γράφτηκαν στο Παρίσι απο τον Απρίλιο ως τον Αύγουστο του 1844 και εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1932) χαιρετίστηκαν ως «νέα θεμελίωση» «όλης της θεωρίας του επιστημονικού σοσιαλισμού» ή, όπως έχει επιταθεί αυτή η αποτίμηση στην άρνησή της να δικαιώσει το «μετα-σταλινισμό», ως έκθεση της «πιο ριζοσπαστικής και ολοκληρωμένης» εκδοχής του (Marcuse 1932:136-1973:63). Όταν, αντίστροφα, είχε υπερτονισθεί η σημασία αυτού του κειμένου, ιδίως μετά το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ που επέφερε την απογείωση της προβληματικής της «αποξένωσης», οπότε ο σταλινικός δογματισμός θα επιζεί ως αντίβαρο στη «μαρξιστική φλυαρία γύρω από τον άνθρωπο», εμφανίζεται (απο θέσεις «αριστερές του θεωρητικού αντι-ανθρωπισμού, αντι-εμ-

1. Για τον Kautsky (1908:11-13) δεν αρκεί η μνεία των τριών αυτών «πηγών» για την κατανόηση της «σύνθεσης» του Marx: απαιτείται ταυτόχρονα να διερευνηθούν οι μορφές συμπίεσης φυσικών και «ηθικών» επιστημών, αυθόρμητου εργατικού κινήματος και σοσιαλισμού, θεωρίας και πράξης.

2. Βλ. πρβλ. Γιοφτσούκ (1960:451). Βλ. τον ισχυρισμό: «Ο μαρξισμός-λενινισμός εμφανίστηκε στη βάση της κριτικής επεξεργασίας των επιτευγμάτων της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας, της αγγλικής πολιτικής οικονομίας και του γαλλικού σοσιαλισμού» (Κασιούρας 1981: 150).

πειρισμού και αντι-οικονομισμού») η πρόταση της «επιστημολογικής τομής» (*coupure*), όπως την επιτυγχάνουν οι *Θέσεις για τον Feuerbach* και η *Γερμανική ιδεολογία* αποκόπτοντας την «ιδεολογική» (από το 1840 ως το 1844) από την «επιστημονική» περίοδο της ωρίμανσης (από το 1845 ως το 1857) και της ωριμότητας (από το 1857 ως το 1883) του Marx (Althusser 1965: 23-32, 47-83· 1976: 131-133). Αν η επίκληση της «γνησιότητας» που συγκρατούν ορισμένα νεανικά του έργα, ως «τελευταίος ανθρωπιστικός κόλπος της κοινωνικής κριτικής» (Hofmann 1967: 53), είχε στοχεύσει την παγωμένη επιφάνεια του τριτοδιεθνιστικού «μαρξισμού», η αντίληψη τώρα της διχοτομίας παρακάμπτει τα ιδεολογήματα, περισσότερο των «μαρξιστών» και λιγότερο των έργων του Marx, για να αξιοποιήσει την «επιστήμη», άσχετα αν η σύλληψη της καθαρότητάς της σημαδεύθηκε με το «αμάρτημα της αφαίρεσης» που ασφαλώς παραβλέπει την ενότητα, στο βαθμό βέβαια που αποκαλύπτεται με πτυχές συνεχείς και ασυνεχείς, της σκέψης ενός διανοούμενου (και) πολιτικού που δεν έγινε ξαφνικά Marx, σαν την Αθηνά που γεννήθηκε μεμιάς από το κεφάλι του Δία. Προς αυτήν άλλωστε την κατεύθυνση έχει στραφεί η έρευνα των πηγών, με τις ειδικές εργασίες που έχουν εκπονηθεί κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια, κατανοώντας πληρέστερα την ολότητα των επιδράσεων που δέχθηκε ο Marx και τα όρια της συμβολής τους, ξαναθέτοντας το πρόβλημα της «υλιστικής αντιστροφής» της διαλεκτικής του Hegel και αξιολογώντας ακριβέστερα τη συνεισφορά του Adam Smith, του David Ricardo και του Jean-Baptiste Say, του Ludwig Feuerbach και του Bruno Bauer, του Pierre Leroux και του Philippe Buchex, του Moses Hess και του Wilhelm Weitling (για να περιορισθώ ενδεικτικά σ' αυτούς) στη διαμόρφωση των αναγκαίων προκλήσεων για την εμφάνιση και ανάπτυξη της μαρξικής «θεωρίας» και «μεθόδου».

5. Η επέκταση αυτής της *Quellenforschung* στη σκέψη της εποχής μας αφορά την αναγνώριση του «μαρξικού», που ενυπάρχει στο έργο του Marx, και του «μαρξιστικού» που αναφέρεται σε ό,τι απλώς τον προϋποθέτει. Για το πρώτο σημείο έχω κιόλας συζητήσει την καταγωγή της ιδέας του «συστήματος» που παραβλέπει την εσωτερική δυναμική της «ζωντανής θεωρίας της δράσης» (Engels 4-5-1891: 101) και της σύστοιχης «μεθόδου» που τη ζωογονεί. Το ερώτημα ωστόσο «*quis custodiet sacra?*» εκτοξεύεται τόσο για τη «μαρξικότητα» όσο και για τη «μαρξιστικότητα» που επικεντρώνεται στη μορφή της ιστορικής κύρωσης του «μαρξισμού», στη μακρόχρονη πράγματι και πλούσια σε καρπούς σταδιοδρομία του. Η ακριβής στάθμιση των «πηγών», η πλήρης μελέτη του έργου, η ανατομία των δομικών του στοιχείων και της μεθοδολογικής στάσης που αρθρώνουν, η ανίχνευση των ορίων της τελευταίας στην κατάκτηση του ιστορικού της ορίζοντα, η υπέρβαση του μηχανικού διχασμού ανάμεσα στην «ορθοδοξία» και την «ετεροδοξία» και επομένως η δυνατότητα αξιοποίησης όλων των ρευμάτων του μαρξισμού, η αίσθηση της πραγματικότητας

και η συνάφεια θεωρίας και πράξης, συγκρατούν ένα εύκαμπτο περίγραμμα κριτηρίων για τη μελέτη της σκέψης του Marx και την αποτίμηση της γονιμότητας των ερμηνευτικών της προσεγγίσεων. Αν επαναλάβω ένα χωρίο των *Grundrisse*, πρόκειται για μια αμφίδρομη κίνηση που νομιμοποιεί και το υποκείμενο, στο μέτρο που δεν αμβλύνει την περιφρόνηση προς τα εγχειρίδια και δεν υποκύπτει στην εύκολη σαγήνη της «ορθόδοξίας» ή της «αίρεσης». Το στοίχημα για «αμείλικτη κριτική όσων υπάρχουν» αφορά τον ίδιο το Marx και πρώτιστα την ιστορική θεσμοποίηση των θεωρημάτων του. Ο Λένιν, παρά τις κατά καιρούς απλουστεύσεις του, είχε αναντίρρηση τη δύναμη να ειρωνευθεί: «Ουδέποτε ο Marx σκέφτηκε να γράψει, μια λέξη έστω, γι' αυτό· και πέθανε χωρίς να μας αφήσει ούτε ένα ακριβές σιτάτο ή μια αδιαφιλονίκητη υπόδειξη. Έτσι μόνοι μας τώρα πρέπει να τα βγάλουμε πέρα» (27-3-1922:264). Ακριβώς η επίγνωση αυτής της εγκατάλειψης είναι ο πρώτος όρος για την εγρήγορση των σημερινών μαρξιστών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Althusser, L., *Pour Marx*, Paris 1965, ²1977.
- *Θέσεις* (1976), μτφρ. Ξ. Γιαταγάνα, Αθήνα 1981.
- Bakunin, M., «Lettre aux internationaux de la Romagne» (23-1-1872), στο: *Archives Bakounine*, τ. 1β (Leiden 1963), σ. 217-221.
- Bebel, A., *An Engels* (19-3-1873), στδ: *August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels*, έκδ. W. Blumenberg, 's Gravenhage 1965.
- Bernstein, E., «Das realistische und ideologische Moment im Sozialismus», *Die Neue Zeit*, τ. 16β (1897/1898), σ. 225-232.
- Cornforth, M., *Οι κλασικοί του μαρξισμού*, μτφρ. Κ. Κουλουφάκου, Αθήναι 1956.
- Γιοφτσούκ, Μ.Τ., κ.ά. *Σύντομη ιστορία της φιλοσοφίας* (1960), μτφρ. Α. Β. Κωνσταντίνου [= Α. Βαφειάδης], Αθήνα 1963.
- Engels, Fr., *Fortsehrritte der Sozialreform auf dem Kontinent* (1843), MEW, τ. 13.
- , *Karl Marx, «Zur Kritik der Politischen Ökonomie»* (1859), MEW, τ. 13.
- , *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (1878, ²1885), MEW, τ. 20.
- , *An E. Bernstein* (2/3-11-1882), MEW, τ. 35.
- , *Das Begräbnis von Karl Marx* (1883), MEW, τ. 19.
- , *An E. Bernstein* (11-4-1884), MEW, τ. 36.
- , *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten* (1885), MEW, τ. 21.
- , *An Fl. Kelley-Wischnewetzky* (28-12-1886), MEW, τ. 36.
- , *An Fl. Kelley-Wischnewetzky* (27-1-1887), MEW, τ. 36.
- , *L. Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* (1888), MEW, τ. 21.
- , *An P. Ernst* (5-6-1890), MEW, τ. 37.
- , *An C. Schmidt* (5-8-1890), MEW, τ. 37.
- , *An J. Bloch* (21/22-9-1890), MEW, τ. 37.
- , *An C. Schmidt* (27-10-1890), MEW, τ. 37.
- , *An L. Lafargue* (4-5-1891), MEW, τ. 38.
- , *An F. A. Sorge* (10-6-1891), MEW, τ. 38.
- , *Marx, Heinrich Karl* (1892), MEW, τ. 22.
- , *An N. F. Danielson* (18-6-1892), MEW, τ. 38.
- , *An K. Kautsky* (12-8-1892), MEW, τ. 38.
- , *An W. Borgius* (25-1-1894), MEW, τ. 39.
- , *An F. A. Sorge* (12-5-1894), MEW, τ. 39.
- , *An W. Sombart* (11-3-1895), MEW, τ. 39.
- , *An R. Fischer* (15-4-1895), MEW, τ. 39.
- Fulda, F., «Dialektik als Darstellungsmethode im 'Kapital' von Marx», *Ajatus*, τ. 37 (1978) σ. 201-211.
- Ζαχαριάδης, Ν., *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ* (1939), Αθήνα 1945.
- Ζεύγος, Γ., «Η φιλοσοφία του μαρξισμού και οι ιδεολόγοι της ελληνικής μπουρζουαζίας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., αρ. 23 (1-12-1933), σ. 36-42.
- Goerdts, W. (Hrsg.), *Die Sowjetphilosophie. Wendigkeit und Bestimmtheit. Dokumente*, Basel-Stuttgart 1967.

- Gramsci, A., *Quaderni del carcere* (1929-1935), έκδ. V. Gerratana, τ. I, II, III, IV, Torino 1977.
- Gulyga, A. W., «Die 'asiatische' Produktionsweise», *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, τ. 12 (1968), σ. 1504-1510.
- Heuer, L. κ.ά., *Ιδεολογικός αγώνας και σύγχρονη αστική φιλοσοφία* (1978), Αθήνα, «Σύγχρονη εποχή» 1983.
- Hofmann, W., *Εξαθλίωση* (1967) στο: Petrovic, G. κ.ά., *Αλλοτρίωση*, μτφρ. Γ. Βαμβαλή, Αθήνα 1973.
- Jones, G. St., «Engels and the Genesis of Marxism», *New Left Review*, τεύχ. 106 (Νοέμβρ. - Δεκ. 1977), σ. 79-104.
- Κασιούρας, Δ. Γ. (επιμ.), *Σύντομο Κοινωνικοπολιτικό Λεξικό*, Αθήνα 1981.
- Kautsky K., *Les trois sources du marxisme* (1907), Paris, «Spartacus» 1969.
- ΚΚΕ, *Προς τη μολοσεβικοποίηση* (Γεν. 1925), στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β', [Βουκουρέστι] 1965.
- ΚΕ του ΚΚΣΕ, *Προς την 100η επέτειο από την ημέρα γέννησης του Βλαντίμιρ Ίλιτς Λένιν*, Μόσχα 1970.
- Κωνσταντίνωφ, Φ. Κ., *Ιστορικός Υλισμός* (1950), μτφρ. «Νέας Ελλάδας», [Βουκουρέστι] 1951.
- Lenin, W.I., *Was sind die «Volksfreunde» und wie kämpfen sie gegen die Sozialdemokraten* (1894), LW, τ. 1.
- , *Der ökonomische Inhalt der Volkstümlerrichtung* (1895), LW, τ. 1.
- , *Unser Programm* (1899), LW, τ. 4.
- , *Über einige Besonderheiten der historischen Entwicklung des Marxismus* (1910) LW, τ. 17.
- , *Drei Quellen und drei Bestandteile des Marxismus* (1913), LW, τ. 33.
- , *Karl Marx* (1915), LW, τ. 21.
- , *Politischer Bericht des Zentralkomitees der KPR(B)* (27-3-1922), LW, τ. 33.
- , *Τρία άρθρα για τον μαρξισμό*, μτφρ. Ανδρ. Χαϊτά, Αθήνα 1924.
- Luxemburg, R., *Sozialreform oder Revolution?* (1899), *Gesammelte Werke*, τόμ. 1/1 (Berlin 1974).
- , *Kautskys Buch wider Bernstein* (20 ως 23-9-1899), ό.π., τ. 1/1.
- , *Stillstand und Fortschritt im Marxismus* (14-3-1903), ό.π., τ. 1/2 (1974).
- , *Karl Marx* (14-5-1903)β, ό.π., τ. 1/2.
- , *Karl Marx* (14-3-1913), ό.π., τ. 3 (1978).
- Marcuse, H., «Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus», *Die Gesellschaft*, τ. 9 (1932), σ. 136-174.
- , *Αντεπανάσταση και εξέγερση* (1973), μτφρ. Α. Αθανασίου, Αθήνα 1974.
- Marx, K., *An A. Ruge* (Σεπτ. 1843), MEW, τ. 1.
- , *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (1844), MEW, τ. 1.
- , *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (1844), MEW, συμπλ. τόμος, Α' μέρος.
- , *Einleitung [zur Kritik der Politischen Ökonomie]* (1857), στο: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1953, 1974.
- , *An Fr. Engels* (16-1-1858), MEW, τ. 29.
- , *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* (1859), MEW, τ. 13.
- , *An L. Kugelman* (17-4-1871), MEW, τ. 33.

- , *Das Kapital*, Bd. I (1867), *Nachwort zur zweiten Auflage* (1873), MEW, τ. 23.
- , [Brief an die Redaktion der 'Otechestvennyye Sapiski'] (Νοέμβ. 1877), MEW, τ. 19.
- , [Randglossen zu Adolph Wagners «Lehrbuch der politischen Ökonomie»] (1879/1880), MEW, τ. 19.
- , [Vorbemerkung zur französischen Ausgabe von «Socialisme utopique et socialisme scientifique»] (1880), MEW, τ. 19.
- , *Das Kapital*, Bd. III (1894), MEW, τ. 25.
- Marx, K., - Engels, Fr., *Die deutsche Ideologie* (1845/1846), MEW, τ. 3.
- Mastoianni, G., «Il materialismo storico di N. I. Bucharin», *Giornale critico de la Filosofia italiana*, τ. LXI (1982), σ. 222-241.
- Mitin, M. B., «Über die Ergebnisse der philosophischen Diskussion», *Unter dem Banner des Marxismus*, τ. 5β (1931), σ. 171-213.
- Negt, O., *Abram Deborin, Nikolai Bucharin, Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, Frankfurt a. M. 1969.
- Plechanow, G. W., «Zu Hegel's sechzigstem Todestag» *Die Neue Zeit*, τ. 10α (1892), σ. 198-203, 236-243, 273-282.
- , «Bernstein und Materialismus», *Die Neue Zeit*, τ. 16β (1897/1898), σ. 545-555.
- , «Materialismus oder Kantianismus?» *Die Neue Zeit*, τ. 17α (1898/1899), σ. 589 - 596, 626-632.
- Ρόζενταλ, Μ. - Γιούντιν, Π., *Μικρό φιλοσοφικό λεξικό* (1939), μτφρ. Ν. Ζ. (αχαριάδη), Δ. Παπαζωγλου, 'Αλ. 'Αλαφούζου, 'Αθήνα 1945.
- Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen «Kapital». Der Rohentwurf des Kapitals 1857-1858*, 3 τόμ., Frankfurt a. M. 1972.
- Sayer, A., «Abstraction: A Realist Interpretation», *Radical Philosophy*, τεύχ. 28 (καλοκαίρι 1981), σ. 6-15.
- Sandkühler, H.J., «Zur Begründung einer materialistischen Hermeneutik durch die materialistische Dialektik», *Argument*, τ. 14 (1972), σ. 977-1005.
- Sandkühler, H. J., - Vega, R. de la, *Marxismus und Ethik. Texte zum Neukantianischen Sozialismus*, Frankfurt a. M. 1970.
- Schleifstein, J., *Εισαγωγή στη μελέτη του Μάρξ, του Ένγκελς και του Λένιν* (1972), μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα 1976.
- Séve, L., *Une introduction à la philosophie marxiste*, Paris 1980.
- Shdanow, A., *Über Kunst und Wissenschaft*, Berlin 1951.
- Σκουτάλης [= Τζιωνέρης], Π., *Η ουσία του Μαρξισμού*, Αθήνα 1930.
- Stalin, J. W., *Anarchismus oder Sozialismus?* (1906), Moskau 1950.
- , *Για τις βάσεις του Λενινισμού* (1924), στο: *Ζητήματα Λενινισμού*, Αθήνα χ.χ.
- , *Για το διαλεκτικό και τον ιστορικό υλισμό* (1938), στο: *Ζητήματα Λενινισμού*, ο.π.
- Zapata, R., *Luttes philosophiques en U R S S, 1922-1931*, Paris 1983.
- Zeleny, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und «Das Kapital»*, μτφρ. P. Bollhagen, Frankfurt a. M. 1968.

S O M M A R I O

IL PENSIERO DI MARX: PROBLEMI D' INTERPRETAZIONE

La ricerca presente pone di nuovo il problema del *come* si può studiare, alla fine del ventesimo secolo, l'opera di Marx. Considera, quindi, i punti seguenti:

- 1) la formazione del «marxismo»
- 2) le origini e la fortuna della concezione secondo la quale il marxismo si compone di «tre elementi costitutivi»
- 3) la codificazione del «sistema» marxista
- 4) il binomio «marxismo-leninismo» congiuntamente alle addizioni e sottrazioni di «classici» del «marxismo»
- 5) il rapporto tra metodo e teoria nell' opera di Marx
- 6) il valore esplicativo della formula «struttura-sovrastuttura»
- 7) le relazioni intercorrenti tra «ideologia» e «scienza»
- 8) la classificazione delle «fonti» intellettuali del pensiero di Marx
- 9) le denotazioni ideologiche della «rottura» tra Marx «giovane» e Marx «maturo»
- 10) le risposte alla domanda «quis custodiet sacra?».

Il ripensamento critico della lettura manualistica di Marx, portata a compimento nell' età della Terza Internazionale, passa attraverso il ritorno a Marx stesso - con l'ausilio della tradizione delle interpretazioni occidentali del pensiero marxiano (per esempio la tradizione inaugurata da Gramsci).

Panayotis Noutsos

Università di Ioannina